

19. SRPSKI INTELEKTUALCI U OKUPACIJI: OD ČUTNJE DO REZIGNACIJE

Bojan Đorđević

UDK: 316.344.32(=163.41)"1941/44"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Okupacija je poseban fenomen i specifična posledica rata. U Srbiji ona se od 1941. do 1944. godine zbivala u uslovima neprekinute borbe protiv zavojevača, ali i uz surovi građanski rat. Sve to uticalo je na svakodnevni život, ali i bitno određivalo ponašanje i stav intelektualaca koji nisu uspjeli ili nisu želeli da izbegnu iz zemlje. Pri tome, prostora za autonomno delovanje nije bilo jer je u delu Srbije pod nemačkom upravom i ingerencijama "Vlade nacionalnog spasa" kulturna politika bila krajnje ideologizovana. Počivala je na tri postulata: *nacionalizmu* (koji se predstavljao kao težnja za povratkom imaginarnom "izvornom vrelu" srpske duhovnosti), *antijugoslovenstvu* (pri čemu se u zajedničkoj državi i ideji jugoslovenstva video koren svega zala) i *antimodernizmu* (pre svega u književnosti). Nedićev režim nastojao je da pridobije za saradnju što više intelektualaca, pre svega književnika i univerzitetskih profesora. Zanimljivo je, pri tome, da se saradnja tražila od onih koji su apriorno označavani kao "nepouzđani", zadobijeni "maglovitim idealima zapadnoevropske kulture", a kao takvi zapravo sumnjivi. Stoga su srpski intelektualci morali najpre da prođu kroz neku vrstu pokajanja i pročišćenja. Ipak, malo se intelektualaca otvoreno stavilo u službu Nedićevog režima i okupatora, a to su bili uglavnom oni koji su i pre rata pripadali desničarskim organizacijama. Većina drugih intelektualaca zauzimala je ambivalentan stav. Trudili su se da svoje prisustvo u javnosti svedu na najmanju moguću meru, ali su istupali u okviru svoje struke (javna stručna predavanja, saradnja na posebnim emisijama Radio Beograda, objavljivanje knjiga). Trudili su da se ne uklope u kolektivni identitet, već su insistirali na sopstvenoj individualnosti, nastojeći da tako nađu odgovor na svakodnevno zlo koje ih je okruživalo. Oni koji su mogli – a takvih je bilo dosta – povukli su se potpuno iz javnog života i utonuli u ćutnju, koja je, međutim, mogla biti s jedne strane izraz najdublje rezignacije i očaja (kao u slučaju Branka Lazarevića), a s druge beg u kreativnost koja je dovođila do utehe (paradigma ovoga je Ivo Andrić). Tako se, zapravo, odgovor intelektualaca na rat i okupaciju kretao svim mogućim linijama – saradnje, otpora, mirenja ili ćutnje.

Ključne reči: okupacija, rat, intelektualci, etika, kolaboracija, otpor, ćutnja

1.

Specifičan oblik – ili posledica – rata jeste okupacija kao poseban fenomen. Na prostoru Jugoslavije, za vreme Drugog svetskog rata, okupacija je bila utoliko složenija što se odvijala u uslovima nikad prekinute borbe protiv zavojevača, ali i u uslovima surovog

etničkog i građanskog rata. Sa samom Srbijom, pak, stvari stoje još složenije. Iako poražena i okupirana, razdobljena na više okupacionih zona (najveći deo Srbije okupirali su Nemci, a druge delove Mađari, Bugari, Italijani, Albanci i tzv. NDH), Srbija pod nemačkom upravom (od severnog Banata do Kosovske Mitrovice) zadržala je izvesna svojstva države na unutrašnjem planu, formiranjem (u septembru 1941. godine) tzv. Vlade nacionalnog spasa pod vođstvom Milana Nedića. Ipak, na površinu su izbijali razni suprotstavljeni interesi i raznovrsni konflikti. Dovoljno je reći da je u građanskom ratu u Srbiji učestvovalo pet vojnih formacija: Nedićeva Srpska državna straža, Ljotićev Srpski dobrovoljački korpus, pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnici Draže Mihailovića), tzv. legalizovani četnici (bliski Nedićevoj vladi) i jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Sve ovo uticalo je na svakodnevni život i sudbine običnih ljudi, a među njima i onih intelektualaca koji nisu otišli iz zemlje posle aprilskog sloma, i koji su ostali da istrajavaju u okruženju koje je bilo sve pre nego naklonjeno intelektualnom radu, te koje je – ubrzo će se to uvideti – stavljalo intelektualce na probu svesti i savesti, i to u atmosferi stalne neizvesnosti i egzistencijalne ugroženosti.

2.

U delu Srbije pod nemačkom upravom i ingerencijom Vlade nacionalnog spasa sprovedena je kulturna politika koja je bila krajnje ideologizovana, i koja je počivala na tri osnovna postulata: *nacionalizmu*, *antijugoslovenstvu*, a u literaturi i umetnosti na *antimodernizmu*.

Nacionalizam se predstavljao kao sublimirana težnja za povratkom tzv. izvornom i neukaljanom vrelu srpske duhovnosti, i kao jedini lek za “pometenost srpskog duha”,¹ te je stoga “magloviti kosmopolitski ideal” valjalo zameniti “nacionalnim idealom”.² Najeksplicitnije je to izrazio Vladimir Vujić: “Ako srpskim okom progledamo i srpskom mišlju opet počnemo misliti, ništa neće sprečiti snažni razvoj srpskog stvaranja...”³ U tom smislu, propagirano je potpuno okretanje Nemačkoj i njenom duhovnom i kulturnom uticaju. Pri tome se išlo u dva pravca. Isticane su kulturne veze koje su u prošlosti spajale nemački i srpski narod (pogotovo uticaj nemačke kulture na Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića), te uloga nemačkoga duha i kulture u razvoju srpske nacionalne svesti u 19. stoleću. Ono što je išlo teže jeste pokušaj Nedićevih propagandista da Srbe, a pre svega srpske intelektualce, ubede da se vežu za nacističku Nemačku i njenu kulturnu politiku. Za samo dve godine (od 1941. do 1944.) u Srbiju je uvezeno preko 250.000 nemačkih knjiga, a srpski izdavači utrkivali su se u prevodima. U suštini, poruke su se svodile na to da je Srbima posle rata zagarantovano mesto u tzv. novom svetskom poretku, i da se to mesto ima obezbediti tako što se kao svoj prihvata nemački – dakako nacistički – kulturni model.⁴

¹ Velibor JONIĆ, “Mogućnosti našeg književnog stvaranja: odgovor na anketu”, *Obnova* (Beograd), br. 270, Uskrs 1942., 12. Ove reči bile su utoliko upečatljivije jer ih je izgovarao ministar prosvete i vera u tadašnjoj vladi.

² D-r Đ. Sl. /Đoko SLIJEPEVIĆ/, “Za nacionalniju knjigu”, *Obnova* (Beograd), br. 389, 10. X. 1946., 6.

³ *Obnova* (Beograd), br. 275, 30. V. 1942., 5.

⁴ O ovome više: Milan RISTOVIĆ, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945*, Beograd 1991., 45.-48.; Bojan ĐORĐEVIĆ, “Kulturološki aspekti opozicije svoj : tuđ u vreme rata i okupacije (1941-1944)”, *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima: zbornik radova*, (ur. Miodrag Matički), Beograd 2006., 228.-229.; Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, Beograd 2008., 74.-79.

Koren svega zla koje je snašlo Srbiju i Srbe tražen je – i nalažen – u predratnoj državi, Jugoslaviji. Četvrt veka postojanja jugoslovenske države shvaćeno je, u redovima intelektualaca u službi Nedićevog režima, kao “dvadeset pet godina praktične, taktičke i kulturno-političke delatnosti jedne određene ideološke namere koja nas je dovela do ruba propasti.”⁵ Posebno nepomirljiv i oštar bio je pesnik Sima Pandurović. Smatrajući nacionalizam “jedinim plamenom istine”, Pandurović je bio neskriveno sarkastičan: “Ako vam neko pristupa kao “Jugosloven”, možda je to i kakav fantast. Budite, u svakom slučaju, obazrivi. Jer je mnogo verovatnije da je to ili glupak ili varalica.”⁶

U umetnosti, a napose književnosti, ispoljavan je radikalni antimodernizam, najviše oličen u oštroj kritici međuratne avangardne književnosti.⁷ U uglavnom prizemnim i paskvilantskim napisima ukazivalo se na “zastranjenje duha i inteligencije” u srpskoj međuratnoj poeziji, kao i na “literarno-partizanski ološ” oko NOLIT-a i nadrealističkog časopisa “Nemoguće” (ciljalo se, pre svega, na pisce bliske komunističkom pokretu – Marka Ristića, Veselina Maslešu, Oskara Daviča, Aleksandra Vuča, Miroslava Krležu, Dušana Matića). Čuli su se i zahtevi za uništenje tzv. “nenacionalnih knjiga”, tj. svega onoga što je smatrano “bolesnom i štetnom literaturom”.⁸ Sasvim nekritički, u tom obračunu režimski intelektualci potrzali su autoritet starog i teško obolelog Bogdana Popovića, iako je on, svojim životom i delom, bio potpuna negacija nacionalističke i antizapadne ideologije.⁹

3.

Nedićev režim od samoga početka nastojao je da privuče ili privoli na saradnju što više intelektualaca, pre svega književnika i univerzitetskih profesora. Izuzimajući one koji su bili izvan zemlje (poput Rastka Petrovića, Miloša Crnjanskog ili Jovana Dučića), ili one koji su eksplicitno odbijali svaku saradnju (a takvih je, poput Ive Andrića, Isidore Sekulić, Branka Lazarevića ili Ksenije Atanasijević, bilo malo), i naravno onih koji su se opredelili za četnički (Dragiša Vasić, Grigorije Božović, Niko Bartulović) ili partizanski pokret (Miloš Savković, Đorđe Jovanović), svi ostali su implicitno ili eksplicitno terani da se izjasne i uzmu učešće u “obnovi zemlje”. Svaka takva akcija polazila je od kritike srpske inteligencije koja je svoje uzore između dva svetska rata nalazila na “dekadentnom” Zapadu, pre svega u Francuza. Posebno analitičan, ali eksplicitan, bio je Svetislav Stefanović: “Početkom ovog veka, a naročito u toku i posle Prvog svetskog rata, pod dejstvom inteligencije došle sa francuskih škola, počelo je svesno i plansko skretanje naše kulture sa dotle bližih i užih evropskih puteva ka kulturi evropskog zapada, impregniranoj već tada raznim internacionalnim stremljenjima, često vešto kamufliranim pacifističkim, panevropskim, u osnovi masonskim i demokratsko-boljševičkim tenedencijama.”¹⁰ Radilo se o tome da su srpski

⁵ Božidar TOMIĆ, “Jedan prilog uzroku naše katastrofe”, *Naša borba* (Beograd), 10. V. 1942., 6.

⁶ Sima PANDUROVIĆ, “Unutrašnje orijentacije”, *Srpski narod*, 3/1944., br. 2/3, Božić 1944., 16.

⁷ Za intelektualne i etičke mene u ljudima indikativna je činjenica da su među najoštrijim kritičarima avangarde bili i njeni bivši istaknuti pripadnici, poput Svetislava Stefanovića i Todora Manojlovića. O tome: Gojko TEŠIĆ, *Srpska avangarda u polemičkom kontekstu*, Novi Sad – Beograd 1991., 95.-99.; 270.-272., Zdenka PETKOVIĆ-PROŠIĆ, *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*, Beograd 1999., 139.-145.

⁸ Milan POPOVIĆ, “Razorna literatura”, *Novo vreme* (Beograd), br. 295, 19. IV. 1942., 3.

⁹ Videti: Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, 82.-87.

¹⁰ Dr. Sv. STEFANOVIĆ, “Kulturno-istorijske marginalije na Uskrs 1942”, *Obnova* (Beograd), br. 230, Uskrs 1942., 12.

intelektualci imali prvo da prođu kroz neku vrstu očišćenja i pokajanja ne bi li ih se pripustilo u redove onih koji grade novi poredak. Oni su pozivani da se “otrezne”,¹¹ upozoravani da se mogu razumeti, pa i oprostiti, “greške srca (kod naroda), ali ne i greške uma (kod narodne inteligencije)”.¹² Ukazivalo se na “štetan rad dela inteligencije zaražene masonerijom i boljševizmom”,¹³ a posebno je apostrofirao Beogradski univerzitet, kao “leglo i rasadnik komunizma”.¹⁴ Književnik, publicista i političar, u to vreme upravnik Državnog arhiva, Milan Stoimirović Jovanović, sve to sublimirao je u jasan poziv: “Svoj zadatak srpska inteligencija može ispuniti samo ako se sva, listom, bez izuzetka, patriotski i potpuno, stavi u službu srpske vlade, u službu jedinog autoriteta među Srbima.”¹⁵ Ovakvo stanje oslikao je u svojim uspomename dramski pisac Ariton Mihailović, jedan od onih koji nisu pristali na saradnju sa Nedićevim režimom i potpuno su se povukli iz javnog života: “Otuda je sada potera za intelektualcima, u prvom redu za književnicima, da se jave na saradnju...”¹⁶

Kada pozivi i apeli nisu urodili plodom,¹⁷ i kada su se iz javnog života povukli čak i oni intelektualci koji su potpisali tzv. Antikomunistički apel, koji je trebao biti prvi test da li su intelektualci spremni za saradnju,¹⁸ usledile su neskrivene pretnje. Posebno su one učestale posle sloma partizanskog ustanka. Tokom 1942. godine hapšeni su i odvođeni u logor na Banjici oni intelektualci koji su odbili da potpišu Antikomunistički apel, a drugima se pretilo da će doživeti sličnu sudbinu, ili su – uglavnom univerzitetski profesori – penzionisani daleko pre vremena, uglavnom pod sumnjom da su masoni ili levičari.¹⁹ Upozoravani su na teške posledice “pasivni posmatrači događaja”,²⁰ oni koji su, prema rečima šefa državne propagande Đorđa Perića, “prvi pozvani da srpski narod leče od teške komunističke zaraze,

¹¹ Damijan KOVAČEVIĆ, “Dužnosti srpskog naroda prema sebi”, *Novo vreme* (Beograd), br. 452, 20. X. 1942., 1.

¹² Damijan KOVAČEVIĆ, “Zašto se ne sme ćutati”, *Obnova* (Beograd), br. 28, 6. VIII. 1941., 4.

¹³ “Nedela mračnih sila: svedočanstva o nenacionalnom radu i projevrejskom stavu jednoga dela naše inteligencije”, *Obnova* (Beograd), br. 357, 3. IX. 1942., 5. Još i u poslednjoj godini rata, književnik Vladimir Velmar Janković, inače pomoćnik ministra prosvete i vera, u predavanju gimnazijskim profesorima, rezignirano je ustanovio: “Jedan deo inteligencije otpadio se od svoga naroda i prešao na stranu na kojoj se ovaj narod nikad nije nalazio...” Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, “Otađzbina i inteligencija: samoodržanje Srba”, *Prosvetni glasnik*, 60/1944., br. 1, 4.

¹⁴ *Obnova* (Beograd), br. 366, 14. IX. 1942., 3.

¹⁵ Milan STOIMIROVIĆ JOVANOVIĆ, “Zadatak srpske inteligencije”, *Obnova* (Beograd), br. 168, 21. I. 1942., 5.

¹⁶ Ariton MIHAILOVIĆ, *Uspomene iz okupacije*, (ur. Bojan Đorđević), Beograd 2004., 9.

¹⁷ “Svi intelektualci, sa malim izuzecima, izmišljaju izgovore, i srećni su ako uspeju u tome da im se poveruje, makar i neiskreno.” Ariton MIHAILOVIĆ, *n. d.*, 9.

¹⁸ Antikomunistički apel potpisali su intelektualci različitih političkih i ideoloških opredeljenja. Uradili su to, takođe, iz različitih pobuda. Treba imati u vidu da je taj dokument nastao sredinom avgusta 1941. godine, dakle posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, da su se u Srbiji aktivirali partizanski odredi, a da još nije bila formirana Nedićeva vlada, već je uprava bila u rukama tzv. Komesarske uprave bez ikakvog autoriteta u narodu. Različita imena među potpisnicima Apela svedoče o velikom pritisku, a i kasnije sudbine ovih potpisnika svedoče da sam potpis nije ništa garantovao. Tako su se kao prvi potpisali predsednik Srpske kraljevske akademije Aleksandar Belić i književnik Veljko Petrović, a oni su se tokom cele okupacije držali rezervisano, ne objavljujući ništa i ne učestvujući u javnom životu, i čak su u tadašnjoj štampi zbog toga bili kritikovani. Viktor Novak, pak, potpisao je Apel, jer je bio prokazan kao viđeni mason. Neki su, pak, iskreno bili uvereni da Srbiji pretila komunistička opasnost. Retki su, zapravo, bili oni (poput Svetislava Stefanovića ili Vladimira Vujića) koji su iskreno verovali u ideje nacionalsocijalizma i nemačku pobjedu u ratu. Uostalom, i sudbina potpisnika Apela posle oslobođenja bila je dijametralno suprotna. Neki su svoj angažman, pa i potpis Apela, platili glavom, drugi zatvorom i gubitkom nacionalne časti, treći su otišli u izgnanstvo. Opet, neki su bili prihvaćeni od nove vlasti, i ostali na visokim položajima ili dospeli na njih. Tako je Aleksandar Belić ostao predsednik Akademije, a Veljko Petrović je, umesto oteranog Milana Kašanina, postao direktor Muzeja kneza Pavla (Narodnog muzeja).

¹⁹ “Prvo što treba učiniti to je da Univerzitet postane stvarno srpski... Na Univerzitetu treba da se izgradi novi tip srpskog intelektualca koji će i hteti i moći i znati razlikovati preozbiljne znake vremena.” D-F V. LAZAREVIĆ, “Za srpski Univerzitet”, *Obnova* (Beograd), br. 270, Duhovi 1942., 5.

²⁰ Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, “Opredeljenja”, *Obnova* (Beograd), br. 158, Božić 1942., 5.

a to ne čine”.²¹ Najzad je upozorenje stiglo i od samoga predsednika vlade, Milana Nedića, koji se u govoru na radiju eksplicitno obratio intelektualcima: “Jedan veliki deo intelektualalaca, književnika, naučnika, profesora Univerziteta, umetnika, viđenih srpskih privrednika i drugih javnih radnika, nalazi se po strani. Oni ne uzimaju učešća u obnovi Srbije. Pozivam ih da mi pomognu. Ako mi ne priđu, ja ću i sam svršiti narodno delo obnove, ali će biti bolje za njih ako uzmu učešća u tome.”²²

4.

Malo je intelektualaca koji su se otvoreno stavili u službu Nedićevog režima i okupatora, i to su bili uglavnom oni koji su i pre rata pripadali desničarskim organizacijama. Oni su bili ubeđeni da je duh korporativizma i nacionalsocijalizma moguće presaditi na srpsko tle. Podržavali su ideologiju oslanjanja na selo i seljaka, i hvalili nacistički privredni i kulturni sistem kao “autoritativan u političkom smislu, hijerarhijski u uređenju odnosa, dirigovan i planski u privrednom pogledu, socijalno pravičan i kulturno duboko nacionalan.”²³ Tačka oslonca bilo je uverenje da su Srbi “pobeden i okupiran narod”²⁴ koji, samim tim, ima dužnosti i obaveze prema okupatoru: “Nema više podvaljivanja, mucanja, dve stolice...”²⁵ Čak je i Vidovdan, kao simbol svesne žrtve i stradanja, iskorišćen za propagandu koja je pozivala na “povlačenje u sebe, okretanje od svega spoljašnjeg u unutrašnje, u duh i dušu...”²⁶ Tako je princip intelektualizma i spekulacije pervertiran u poziv da se odustane od svakog otpora okupatoru, u uverenju – kakvo je iskazivao književnik Svetislav Stefanović – da je “sistem demokratije i parlamentarizma tako definitivno srušen, da ga u Evropi niko više neće oživeti.”²⁷ A književnik Stanislav Krakov, koji je na sebe uzeo glavnu ulogu u propagandi protiv jugoslovenske vlade u Londonu i Draže Mihailovića kao vrhovnog komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini, ukazivao je na “greh intelektualaca”, jer pomažu da se “na osakaćenom i iskrvavljenom telu srpskog naroda... izvrše i ideološke vivisekcije.”²⁸ Dobar deo intelektualaca koji su se oglašavali tokom okupacije pripadali su onom sloju tzv. lumpenintelektualaca slaboga ugleda i sa jakim osećanjem osujećenosti. Oni su pomislili da je došlo najzad njihovo vreme, i oberučke su prihvatili saradnju sa režimom, a to je neminovno značilo i sa okupatorom. Mnogi su tada, što u redovnim prilikama ne bi nikako mogli, postali profesori univerziteta. Pre rata sasvim prosečni književnici počeli su da dobijaju

²¹ *Obnova* (Beograd), br. 355, 1. IX. 1942., 5.

²² Nedićev govor objavljen je sutradan u: *Novo vreme* (Beograd), br. 106, 5. IX. 1942., 1. Da nije bilo sumnje da je ovaj govor shvaćen kao pretnja, svedoči A. Mihailović: “Nedić je zapravo obećao logor, ako ne i nešto još gore od toga, svim intelektualcima-saboterima...” Arifton MIHAILOVIĆ, *n. d.*, 9.

²³ Damnjan KOVAČEVIĆ, “Seljaštvo juče i danas”, *Novo vreme* (Beograd), br. 330, 31. V. 1942., 1.

²⁴ Damnjan KOVAČEVIĆ, “Dužnosti srpskog naroda prema samom sebi”, *Novo vreme* (Beograd), br. 451, 20. X. 1942., 1.

²⁵ Damnjan KOVAČEVIĆ, “Politika prošlosti i politika budućnosti”, *Novo vreme* (Beograd), br. 609, 25. i 26. IV. 1943., Uskršnji dodatak. Zanimljivo je da su, u ovom propagandnom duhu, kao izrazito negativne ličnosti u srpskoj istoriji, upravo zbog veštine laviranja između velikih sila, ocenjivani Miloš Obrenović i Nikola Pašić.

²⁶ Svetislav STEFANOVIĆ, “Zapis letopisca na Vidovdan 1941”, *Novo vreme* (Beograd), br. 47, 3. VII. 1941., 3.

²⁷ Svetislav STEFANOVIĆ, “Sa nacionalsocijalističkom revolucijom – naš jedini put”, *Novo vreme* (Beograd), br. 58, 14. VII. 1941., 3. Kao što je poznato, u Srbiji, i Jugoslaviji, zaista je pobedila revolucija, ali komunistička. Parlamentarna demokratija zaista nije ponovo uspostavljena, a Stefanović je glavom platilo svoj intelektualni angažman za vreme okupacije.

²⁸ Stanislav KRAKOV, “Moj drugi odgovor Radio Londonu”, *Novo vreme* (Beograd), br. 803, 9. XII. 1943., 3.

novoustanovljene nagrade, a desničarski i konzervativni teolozi počeli da slove za vrhunske filozofe. Sa ovim je kombinovana i novčana nagrada koje je za tu saradnju sledila. Tako se za tekst u nedeljniku "Srpski narod" dobijalo tada velikih četiri hiljade dinara. Na novac, u uslovima teške oskudice, nisu bili gadljivi mnogi, pa čak i ugledniji intelektualci. Na poziv na saradnju u programima Radio Beograda odazvali su se, pored minornih pisaca i publicista, i Miloš Đurić, Milan Kašanin, Desimir Blagojević i Todor Manojlović. Zauzvrat su od Narodne banke dobili tzv. nepovratnu pomoć u novcu. Miloš Đurić, koji je hrabro odbio da potpiše Antikomunistički apel, ne samo da je učestvovao u emisijama Radio Beograda, već je postao i državni činovnik – lični izaslanik ministra prosvete na maturalnim ispitima! Još jedna dobra sinekura bila su predavanja na Kolarčevom narodnom univerzitetu, u čemu je, od uglednijih književnika, prednjačio Sima Pandurović.²⁹

Većina uglednijih intelektualaca, zapravo, zauzimala je veoma ambivalentan stav tokom okupacije. Oni su se trudili da svedu svoje prisustvo u javnosti na najmanju moguću meru, ali su u izvesnoj meri, uglavnom u okviru svoje struke, ipak istupali, na različite načine. Naročito su se klonili saradnje sa komesarskom upravom Srpske književne zadruge, na čijem je čelu bio Svetislav Stefanović. Mnogi pisci odbili su da daju dozvolu da im se pripovetke objave u antologiji koju su priredili Borivoje Jevtić i Mladen St. Đuričić. Ali, dok je, recimo, Ivo Andrić ostao dosledan u tom svom povlačenju, dotle se Milan Kašanin zaustavio na tome, a učestvovao je u programima Radio Beograda, držao javna predavanja i objavljivao naučne radove i monografije. Todor Manojlović, pak, objavio je samo nekoliko pesama i onda začutao, ali je u štampi nastupao kao likovni kritičar. Ipak, ogrešili bismo se ako bismo insistirali samo na prizemnom, materijalnom povodu za javno delovanje. Većina ovih intelektualaca bila je još od pre rata poznata po svojim antifašističkim opredeljenjima, a nastupala je tokom okupacije iz iskrene želje da pokaže da se otpor teškim vremenima može pružiti i duhovnošću i kulturom, i da se tako narodu može uliti dah nade i optimizma.

5.

Ne treba smetnuti s uma da, kad se govori o okupaciji, uvek je reč i o nekoj vrsti tzv. kolonijalnog diskursa koji celo društvo, napose i same intelektualce, uvodi u oblast postpolitičke etike, kada uvreženi socijalni, ideološki i politički mehanizmi ne samo da više ne deluju, nego najčešće bivaju potpuno obesmišljeni. Ako se već ne utopi u kolektivni identitet (u slučaju Srbije toga vremena to je morao biti ili nacionalističko-konzervativni, ili revolucionarno-tribalni), intelektualcu je ostajalo da insistira na sopstvenoj individualnosti, i da kao jedinka nađe odgovor na zlo i banalnost svakodnevice. Jedan vid toga odgovora bilo je i ćutanje koje je – s druge strane – međutim često rezultiralo kreativnim antipodom zlu i uništenju. Paradigma ovakvoga postupanja, naravno, jeste Ivo Andrić, koji svoja tri magistralna dela – *Na Drini ćuprija*, *Travnička hronika* i *Gospođica* – dovršava upravo u godinama okupacije. U takvim slučajevima jasno su se razgraničavali estetski i intelektualni

²⁹ A. Mihailović beleži: "Taj gospodin /Sima Pandurović; prim. B. Đ./ prišao je Nediću, kao što bi prišao i crnom đavolu, radi para... Kad imamo ovakve intelektualce, što se čudimo što nam je država još i gora." A. MIHAILOVIĆ, *n. d.*, 81. Zbog svog angažmana za vreme okupacije, Pandurović je posle oslobođenja osuđen pred Sudom za zaštitu nacionalne časti i doveden u stanje krajnjeg siromaštva.

rad koji se nastavljao i u tim godinama, te eksternalizacija i afirmacija toga rada koji su za takve intelektualce bili nezamislivi i moralno neprihvatljivi.

U ovim se prostorima očito krila mogućnost za očuvanje dostojanstva i moralno bivstvovanje, u smislu odgovora na Hegelovo pitanje šta *pojedinaac* može da čini u uslovima terora. Ćutanje u ovom slučaju nije značilo raščovečenost, bezdušnost ili obezdomljenost (kako su u prvim godinama posle oslobođenja predstavljeni intelektualci koji se nisu pridružili narodnooslobodilačkom pokretu), niti priznanje poraza i mirenje sa sudbinom. Pre će biti da je srpske intelektualce koji su odabrali ovaj vid istrajavanja u okupaciji motivisala fraza koju glavni junak Andrićeve pripovetke *Zeka* često ponavlja: “I to će proći.” Ipak, dok Zeka na kraju bira stranu i eksplicitno se – na nivou neideološkom i nepolitičkom – stavlja na stranu progonjenih, dotle intelektualac kao paradigma svesti i savesti često ostaje na nivou ćutnje koja se graniči sa rezignacijom. Tako Branko Lazarević u godinama okupacije u svome dnevniku pokušava da razreši neke lične, filozofske, pa i etičke dileme, ostavljajući vrlo malo traga o onome što se dešava oko njega. Međutim, za sve to vreme trpi lične gubitke. Kada sve prođe, kada se nađe u oslobođenom (“ali ne i slobodnom”, kako sam kaže) Beogradu, svodiće saldo gubitaka – u okupaciji izgubio je ženu, oba sina, kuću u Beogradu, kuću na Hvaru, svoju ogromnu ličnu biblioteku, ali i sedamdesetak svojih prijatelja i poznanika, uglednih srpskih i hrvatskih intelektualaca, čiji spisak pedantno i sa tugom i nežnošću pravi. U takvom trenutku svođenja računa, on gorko uzvikuje: “Ova zemlja ne vredi da čovek u njoj ostavi svoje govno, a kamoli svoj život!”³⁰ I ova duboka rezignacija jeste, najzad, jedan od ravnopravnih odgovora intelektualca na zlo i teror, kao i otpor, mirenje, kolaboracija, ili ćutnja. Šta će od svega toga čovek izabrati, zavisi od mnogo čega – straha i hrabrosti, stida i ponosa, gordosti i skromnosti, predrasuda i tolerantnosti, neljudskosti i ljudskosti. Što od toga prevagne – to je čovek. I to je intelektualac. U svim vremenima – pa i u ratu i okupaciji.

SERBIAN INTELLECTUALS IN THE COURSE OF MILITARY OCCUPATION: FROM SILENCE TO RESIGNATION

Summary: Occupation is a phenomenon by itself as well as it is in view of particular consequences of war. It advanced in Serbia of 1941-1944 under the conditions of perpetual fight against the invaders, which went along with the cruel civil war. Not only did it influence one's ordinary life, but it also significantly determined the behavior and attitude of the intellectuals who either did not manage or did not want to flee from the country. Besides, there was no space for some autonomous acts on the part of the intellectuals for, in the region of Serbia under the authority of the Germans and the jurisdiction of so-called Government of National Salvation, the cultural politics was highly ideological or based on three principles: *Nationalism* (hidden behind the veil of the aspiration for the return to an imaginary “original source” of Serbian spirit), the idea of *anti-Yugoslavia* (the common country within which actually an overall evil took root) and, finally, *anti-Modernism* (in literature in the first place). Nedic's regime strove to persuade into cooperation as many intellectuals as possible, especially the writers and university teachers. A striking detail is that the very same cooperation was asked from those who were a priori labeled as “unreliable” or imbued with “the

³⁰ Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednog Nikoga II*, Beograd 2007., 132.

vague ideals of West European culture” and therefore eventually became suspicious. For this reason Serbian intellectuals had to undergo a kind of penitence and cleansing procedure. Nevertheless, few intellectuals openly rendered a service to the invaders and Nedić's regime. They were mainly those who were the members of the right wing organizations in prewar time. The majority of other intellectuals took an ambivalent attitude. They tried very hard to reduce their presence in public to the least extent. Yet, they did participate in the scope of their field of profession (delivering public lectures, cooperating with the Radio Belgrade broadcast, publishing books). They did their best not to embed in collective identity. Instead, they insisted on their own individualism as a response to the continual, surrounding evil. There was a large number of those who were able to completely retreat from public life and lapse into silence which, on the one hand, would express the deepest resignation and despair of theirs (as in the case of Branko Lazarević) while, on the other, provided a flight into a kind of creative consolation (the paradigm of which is Ivo Andrić). That is how the intellectuals responded to the war – from cooperation, over resistance, to coming to terms with destiny or the silence itself.

Keywords: occupation, war, intellectuals, ethics, cooperation, resistance, silence

Literatura

Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, Beograd 2008.

Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednog Nikoga*, Beograd 2007.

Miodrag MATICKI (ur.), *Slika drugog u balkanskim književnostima: zbornik radova*, Beograd 2006.

Ariton MIHAILOVIĆ, *Uspomene iz okupacije*, Beograd 2004.

Kosta NIKOLIĆ, *Strah i nada u Srbiji*, Beograd 2002.

Zdenka PETKOVIĆ PROŠIĆ, *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*, Beograd 1999.

Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.

Milan RISTOVIĆ, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945*, Beograd 1991.

Gojko TEŠIĆ, *Srpska avangarda u polemičkom kontekstu*, Novi Sad – Beograd 1992.

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA